

"הכל זורם": ספרים העוסקים בנושא הגמילה מחיתולים כמקרה מבחן לבחינתה של הספרות הפסיכולוגית-דידקטית

חנה לבנת ** ורימה שיכמנטר ***

מי לא מכיר את נפתלי? נפתלי המתולתל עם אמא שלו – אמא של נפתלי. אבל האם ידעתם שנפתלי הוא הצבר הראשון בספרות הילדים שלנו שעושה את זה ממש – עושה פיפי וקקי ואפילו יש לו לשם כך פיפי וחור בישבן? הידעתם שנפתלי הקטן והתמים למראה הוא בעצם מהפכן, מנהיג של זרם חדש בספרותנו?

סיר הסירים של אלונה פרנקל (מסדה 1974) הוא אחת הסנוניות הראשונות של מודל ספרותי חדש שהלך וכבש מאז את ספרות הילדים הישראלית. הכוונה היא לספרות שניתן לכוונתה הספרות הפסיכולוגית-דידקטית, ספרות השונה באופן מהותי מן הספרות הדידקטית שראתה אור לפניו.

מעיון בספרות הילדים העכשווית נדמה לעתים כי לא נותרו בחיי הילד הממוצע בעיה או קושי שטרם זכו להתייחסות בספרות הילדים הישראלית. אח/אחות חדשים, גירושי הורים, חבר לאמא, אשה חדשה לאבא, פחדים, כיתה א', מות סבא או סבתא, כעס, גמילה ממוצץ, קשיי הירדמות, שכול, נסיעת ההורים לחופשה בחו"ל, גן חדש, מחלה, קנאה, מעבר דירה – וזוהי רק רשימה חלקית של הנושאים המטופלים בספרות הילדים העכשווית. כיום נראה לנו מובן מאליו שניתן למצוא חומר קריאה מתאים לכל אירוע מחייו של הילד, אבל אל לנו לשכוח כי ספרות זו, המעמדת את הילד עם בעיותיו ורגשותיו, היא חדשה יחסית.

הספרות הפסיכולוגית-דידקטית, המכונה לעתים "ספרות-בעיה", שסיר הסירים הוא אחד הטקסטים הראשונים אך גם הקלאסיים והפופולריים שלה, החלה לראות אור בארץ החל מאמצע שנות השבעים.¹ הבסיס להבדל בינה לבין הספרות הדידקטית שראתה אור לפניו נעוץ, בין השאר, בתמורה שחלה בתפישת התרבותית של מושג הילד וצרכיו ובתפקידו של המבוגר ביחס לילד. הספרות הפסיכולוגית-דידקטית מעמידה במרכז את היחיד על צרכיו ורצונותיו (הראל אצל ילוב 1984: 10). הילד מוצג בה בראש ובראשונה כאינדיווידואל והדגש מושם על ה"אני" שלו (ברוך 1991). בנוסף, הספרות הפסיכולוגית-דידקטית אף נטלה על עצמה תפקיד חדש, והוא לספק לילד מענה לבעיותיו הרגשיות

* Pantia Rei, או בעברית "הכל זורם", אמרה המיוחסת לפילוסוף היווני הפרה-סוקראטי, הרקליטוס, הוא המוטו לספרה של אלונה פרנקל סיר הסירים. נראה כי אין מתאים מוטו זה לשמש כשם למאמר העוסק בגמילה מחיתולים.

** חנה לבנת עומדת בראש מרכז ימימה לחקר ספרות ילדים ולהוראתה במכללת בית ברל. כמו כן היא עורכת, מתרגמת, חוקרת ומלמדת ספרות ילדים ונוער.

*** רימה שיכמנטר היא דוקטורנטית בבית-הספר למדעי התרבות באוניברסיטת תל אביב. עבודת הדוקטורט שלה עוסקת בספרות ילדים ונוער ישראלית.

1 אין בכוונתנו לטעון כמובן כי התופעה היא ישראלית בלעדית, אם כי במאמר זה לא נסקור ספרות דומה שראתה אור ברחבי העולם.

וההתפתחותיות (שם).

במאמר זה נעמוד על מאפייניה של הספרות הפסיכולוגית-דידקטית וזאת באמצעות התמקדות באחד מן הנושאים שבהם היא עוסקת, הלא הוא נושא "הגמילה מחיתולים".² ניתוח של אחדים מן הספרים העוסקים בנושא זה ייטיב להמחיש הן את מאפייני המודל והן את התפתחותו בעשרים השנים האחרונות. אחת הסיבות לכך שבחרנו להתמקד בטקסטים העוסקים בגמילה מחיתולים וב"פיפי" וב"קקי" של הילד, נובעת מכך, שעצם העיסוק בנושא זה מדגים, הלכה למעשה, מאפיין מובהק של הספרות הפסיכולוגית-דידקטית. שכן, העיסוק בגמילה מפיי וקקי הוא התגלמותו המובהקת ביותר של תהליך ההתמקדות המוחלטת בצרכיו של הילד וניסיון לתת להם מענה – "צרכיו" של הילד במובן הרחב שלהם הופכים כאן ל"צרכים" במובן הספציפי.

חלקו הראשון של המאמר יעסוק בניתוח ספרה של אלונה פרנקל סיר הסירים. ספר זה, שלמיטב ידיעתנו היה הראשון שטיפל בנושא הגמילה מחיתולים והיה בין הראשונים שניתן לאפיינו כספרות פסיכולוגית-דידקטית, עיצב במידה רבה את מרכיבי המודל של ספרות זו ולפיכך מהווה מקרה מבחן מעניין במיוחד לבחינת המודל כולו. בחלקו השני של המאמר נדון בארבעה ספרים נוספים העוסקים בנושא הגמילה מחיתולים, נבחן את יכולתם לשמש כלי דידקטי וננסה להראות את כיווני התפתחותו של המודל מאז סיר הסירים ועד היום.³

סיר הסירים – פסיכולוגיה וספרות ילדים

סיר הסירים ראה אור לראשונה בשנת 1974. מאז זכה הספר להצלחה עצומה בכל קנה-מידה שהוא – בארץ ובעולם. הוא הודפס במאות אלפי עותקים ותורגם לאנגלית, ספרדית, שוודית, נורווגית, סינית, יפנית, הולנדית וגרמנית. בהולנדית ובאנגלית אף יצאו מהדורות מיוחדות, שבהן הגיבור הקטן הפך מילד לילדה.⁴

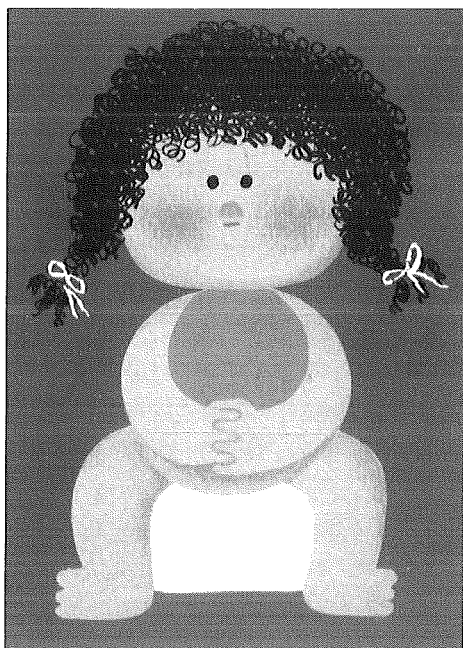
סיר הסירים הוא הראשון בסדרת הספרים שכתבה וציירה אלונה פרנקל. הכוונה היא לאותם ספרונים קטנים ומרובעים שכל אחד מהם מספר על אירוע אחר שקרה לנפתלי ולאמא שלו. הדוברת בסיפורים היא לעולם אמו של נפתלי, שהיא סמכותית ודידקטית אך גם רכה ומגוננת – בדיוק כמו שאמא צריכה להיות.

אולם, סיר הסירים הוא לא רק ספר ראשון בסדרת ספרוני ילדים פופולרית. ספרון קטן זה היה

2 הספרים העוסקים בנושא "הגמילה מחיתול" מתמקדים בשני עניינים שונים: חלקם עוסקים בגמילה מחיתולים, וחלקם האחר בהרטבת לילה אצל ילדים גדולים יותר. שני הנושאים קשורים זה בזה, ויש כאלה שיגרסו כי הרטבות לילה אינן אלא שלב נוסף בתהליך הגמילה. אולם מאמר זה יתמקד בספרים המטפלים בשלב הראשון של תהליך הגמילה – המעבר מחיתול לסיר (או לאסלה).

3 קורפוס הספרים המטפלים בנושא הגמילה מחיתולים גדל מאוד בשנים האחרונות. במאמר זה לא נתייחס אל כל הספרים העוסקים בנושא, שכן מראש בחרנו להתמקד במספר מצומצם של ספרים שיש בהם לדעתנו כדי להדגים מגמות אופייניות או תופעות מעניינות לנושא הספרות הפסיכולוגית-דידקטית.

4 תודה לאלונה פרנקל על אינפורמציה זו, ותודה לרן הכהן שהפנה את תשומת-לבנו לקיומה של הגרסה לבנות.

מתוך: Op het potje. Frankel Alona.
Haarlem: Uitgeverij J.H. Gottmer 1985.

חדשני לתקופתו – סיר הסירים של אלונה פרנקל היה בין הראשונים שנתנו ביטוי לתפישה החדשה בספרות הילדים הישראלית ועיצבה כאחת. הספר הציב מודל ספרותי חדש ועיצב מערך חדש של יחסים בין ספרות הילדים לבין הפסיכולוגיה ובינה לבין נמעניה – הילד והמבוגר.

ספר זה לא רק עוסק בפיפי ובקקי ובאיברים האינטימיים של הגוף אלא גם מראה אותם. נראה כי הספר יוצא חוצץ נגד ההורים והמחנכים הפוריטנים שנהגו "לחנך את הילדים לניקיון", לשלוח את ילדיהם "לעשות את הצרכים" ו"להתפנות" ב"בית הכיסא". הוא הופך את השימוש במילים מפורשות ואת פעולת "הדיבור על" לאחת ממטרותיו. הספר שותף לעמדה הפסיכולוגית הגורסת כי החשוב מכל הוא "לדבר על זה", שכן פעולת הדיבור החושפנית כשלעצמה לא רק יכולה למקד את הבעיה, אלא לעתים אף לפתור אותה. אין מסוכן מאותם הדברים שלא ניתן לבטאם בקול רם – ולפיכך יש לדבר עם הילד על הכל ובמילים מפורשות. ביטוי המילים "האסורות" "פיפי" ו"קקי" בפני הילד הוא חלק מתהליך הלגיטימציה והטריוויליזציה של הנושא, או כפי שמנסחת זאת ד"ר אורניה יפה, פסיכולוגית קלינית. במבוא שאותו כתבה לספר: "בכוונתנו לאפשר ולעזור לכם להתייחס ביחד באופן פשוט, טבעי וישיר אל התופעה היומיומית הנקראת פיפי וקקי".

המבוא שממנו מצוטטים דברים אלה משמש בתור מניפסט רעיוני לספר. חדשנותו העיקרית של המבוא היא לא דווקא בתוכנו אלא בעצם קיומו. החיבור בין טקסט פסיכולוגי "מדעי" לבין טקסט

ספרותי לילדים מבסס מערך חדש של יחסים בין הפסיכולוגיה לספרות הילדים. סיר הסירים היה אחד הטקסטים הראשונים בספרות הילדים הישראלית שנכתבו מתוך אוריינטציה פסיכולוגית או בקשר ישיר אליה. המבוא המצורף לספר נותן ביטוי לקשר זה – ובמקביל אף מעצבו.

צירוף המבוא מפי פסיכולוגית קלינית בא לספק לגיטימציה "מדעית" לעיסוק ישיר ופתוח בנושא עשיית הצרכים והגמילה מחיתולים. יתרה מזאת, הוא גם מספק לגיטימציה לעשות זאת באמצעות המודל הספרותי. הוא מציב את ספר הילדים ככלי בשירות הפסיכולוגיה, ובאופן זה יוצר מודל ספרותי חדש.⁵

כלומר, האינטראקציה בין ספרות הילדים לפסיכולוגיה, בין שני תחומים שכל אחד מהם מתאפיין במסורת כתיבה שונה, יוצרת טקסט חדש, שניתן לאפיינו כשפה פסיכולוגית מתורגמת לשפתה של ספרות הילדים.⁶ ניתוח של סיר הסירים יכול להדגים הלכה למעשה את האופן שבו הדבר נעשה.

הטקסט הספרותי של סיר הסירים הוא קונקרטיזציה של תהליך פסיכולוגי-טיפול. הספר מנסה להציג מקרה "אופייני" של תהליך גמילה מחיתולים: ההורה והילד נתקלים בבעיה (אם כי במקרה שלפנינו נראה שהבעיה היא בעיקר של המבוגרים ולא דווקא של הילד) – כיצד נגמלים/גומלים מחיתולים. הספר מציע פתרון פוטנציאלי – הסיר. הבעיה מנוסחת מחדש באופן קונקרטי – כיצד מתרגלים/מרגילים להשתמש בסיר. הילד וההורה מנסים לעבוד על הבעיה ונכשלים: בניסיון הראשון נפתלי מתיישב על הסיר אך לא מצליח לעשות פיפי וקקי, בניסיון השני הוא עושה פיפי וקקי על-יד הסיר. בעקבות הכישלונות יש נסיגה: נפתלי ממשיך לעשות פיפי וקקי בחיתולים. ואז מגיעה ההצלחה הראשונה: נפתלי עושה קקי ופיפי בתוך הסיר. ההצלחה החד-פעמית זוכה לתגמול – שמחתה של האם והבטחתה לפגישה מחודשת עם הקקי והפיפי בים. ולבסוף מוצג הפתרון כפתרון של קבע ובכך הגיע התהליך לסיומו המוצלח: "מאז נפתלי חושב שנות מאוד לעשות קקי ופיפי בסיר והוא משתמש בו הרבה".

המודל הפסיכולוגי-טיפולי לפיו בנוי הספר (בעיה, הצעת פתרון, ניסיון לעבוד על פתרון פוטנציאלי, כישלון, נסיגה, הצלחה, תגמול, פתרון הבעיה) הפך במהלך השנים לקלאסי בספרות הילדים מסוג זה. אולם, שלא כמו בספרות הפסיכולוגית המקצועית, התפקיד של הצגת מקרה אופייני של בעיה ופתרונה לא מכונן אך ורק כלפי איש המקצוע והמטפל אלא גם אל הנמענים הספרותיים: הקורא והמאזין, היינו המבוגר והילד.

5 ראיית הטקסט הספרותי ככלי לפתרון בעיות התפתחותיות ורגשיות של הילד מושרש עמוק זה מכבר בהתייחסותם של הורים, מתנכים ומבקרים אל הטקסט הספרותי לילדים. הדבר מגיע אד אבסורדו כאשר גישה פרשנית זו נתפשת כגישה הבלעדית לשיפוט של טקסט לילדים וגורמת לעיוות ופסילה של טקסטים שמלכתחילה לא נועדו לשרת מטרות פסיכולוגיות.

6 אין בכוונתנו לטעון כי כל המחברים של ספרי הילדים, שבתורם לכתוב ספרות בעלת אוריינטציה פסיכולוגית-טיפולית, ערכו בדיקה מקדימה של מצב המחקר הפסיכולוגי בנושא. אולם עצם הכוונה ליצור טקסט תחת מודל זה מכתובה שימוש ברכיבים מתוך השיח הפסיכולוגי (הפופולרי).

עבור הילד – הספר נועד להכינו לתהליך הגמילה וללוותו בתהליך זה. על כן יש בספר הקפדה גדולה על אופן הצגת נושא הגמילה מחיתולים בפני הילד: הספר מציג גיבור קטן וחביב שהילד יכול להזדהות עמו, ולצדו אמא גדולה ומגוננת. בהמשך, מתאר הספר בפני הילד את האיברים הקשורים בעשיית הצרכים. יש הקפדה גדולה על הצגת איברים אלה כחלק מן הגוף – כאיברים "טבעיים" שאינם נבדלים מהאיברים האחרים. לאחר מכן הספר מזכיר לילד את הסיטואציה המוכרת של החלפת החיתול. הסיר עצמו מוצג באריכות (שמונה עמודים), דרך משחק ניחוש, כחפץ לא מאיים המתקשר עם דברים נעימים כמו: מתנה, משחק, חיות ופרחים (שעל דרך ההומור מפנים את הקורא אל הריח הנעים שעשוי לעלות מן הסיר). בהמשך מביא הספר הסבר פשוט על תכליתו של החפץ: "זהו סיר, אשר אפשר לשבת עליו ולעשות בו את הפיפי ואת הקקי במקום בתוך החיתולים", ועל אופן השימוש בו: תחושה של קקי יוצא, ישיבה ארוכה על הסיר, שפיכת הפיפי והקקי לבית השימוש והורדת המים.

האיורים הנאיביים של הספר משמשים אף הם ליצירת הזדהות אצל הילד עם גיבור הספר ולריכוך המפגש עם ההתנסות החדשה. לכל אחד משלבי השימוש בסיר מוקדש איור נפרד שתפקידו להמחיש לילד את הפעולה שאותה יש לבצע ולאפשר לו להבינה גם ללא עזרת הטקסט הכתוב.

הספר מעצב תפישה חדשה לגבי תפקידה של ספרות הילדים ביחס לילד הנמען: זו כבר לא נועדה רק לחנך או להנות אלא אף יכולה לשמש ככלי להכנת הילד לקראת תהליך פסיכולוגי-התפתחותי וללוותו בתהליך זה. הילד, בהאזינו לטקסט הכתוב ובהתבוננו באיורים, אמור לעבור תהליך חווייתי, שאם לא יפתור את בעיותיו, לכל הפחות יקרב לפתרונן.

אולם הספר משמש לא רק כמורה נבוכים לילד המתרגל לסיר, אלא נוטל על עצמו תפקיד זה גם ביחס להורה,⁷ והמבוא של הספר עומד על כך באופן מפורש: "הספרון שלפנינו מיועד גם להורים וגם לילד". כלומר, טקסט זה הוא מדריך קטן ומרוכז להורה התוהה כיצד לגמול את ילדו מן ההרגל המטריד (בעיקר את ההורה עצמו). קריאה של הטקסט כפנייה אל הקורא המבוגר חושפת את מודעותו של הטקסט לתפקידו זה של הספר. ראשית, כפי שראינו, הספר מציג בפני הקורא המבוגר את שלביו הצפויים של התהליך ואת האופן הרצוי שבו יש להציג את הנושא בפני הילד. זאת ועוד, הספר מעמיד בפני ההורה מודל מומלץ של התמודדות עם כל אחד משלבי התהליך. כך לדוגמה, היוזמה להבאת הסיר היא של הסבתא, אך היוזמה לשבת על הסיר היא של הילד עצמו. כלומר, למעט ההסבר שהוצע לילד על אודות תפקידו של החפץ החדש, האם לא התערבה וודאי שלא הכריחה את ילדה לשבת על הסיר. הכישלונות לא מלווים בכעס, והנסיגה מתקבלת כחלק טבעי של התהליך. היוזמה לניסיון השני באה אף היא מן הילד, וההצלחה מלווה בתגובה חיובית מצד האם שמשתפת את הילד בתהליך שפיכת הצרכים לבית השימוש ומלווה את הורדת המים בהבטחה לפגישה מחודשת עם הצרכים בים (הד לתיאוריה הטוענת כי קשה לילד להיפרד מהפרשותיו?)

7 דיון נרחב בתפקידו של המבוגר כנמען של ספר הילדים ניתן למצוא בספרה של זהר שביט מעשה ילדות (ראו: שביט 1996: 181–198). אולם, בניגוד לתפקידו של המבוגר בטקסטים האמביוולנטיים, שבהם דנה שביט, בונה הספרות הפסיכולוגית-דידקטית יחסים שונים בין ספר הילדים לנמען המבוגר.

טקסט זה בונה יחסים חדשים בין הטקסט לילדים לבין הקורא המבוגר. המבוגר איננו רק מתווך בין הילד לטקסט, אלא הטקסט מייעד עצמו לסייע למבוגר בהתמודדות עם שלב התפתחותי בחיי ילדו. נראה כי ספר זה, והספרות הפסיכולוגית-דידקטית בכללה, חושפים יותר מכל את חוסר-האונים של המבוגרים ההדיוטות, שמודעים לשלבים ההתפתחותיים של ילדם ולבעיותיו הרגשיות שמתעוררות במהלכם, אך אינם מצויים בנבכי הפסיכולוגיה ההתפתחותית ובדרכי הטיפול המצויות. תפקידה העיקרי של ספרות זו הוא, אם כן, לפתוח בפני מבוגרים אלה דרך להתמודדות עם הבעיות של ילדיהם.⁸ על מנת לעמוד על התפתחותו של המודל מאז סיר הסירים הקלאסי בחרנו לבדוק שני ספרים שראו אור בשנת 1996: לא רוצה חיתול מאת רנדה (שבא, ספרית מעריב) ולציפי ברח הפיפי מאת ענת אומנסקי (ליתם).

בניגוד לסיר הסירים, שבו הדוברת היא האם, אמו של נפתלי, הרי שכלא רוצה חיתול הדובר הוא ערן – הילד הנגמל עצמו. השוני על רקע הדמיון שבפתיחתם של שני הספרים הללו מדבר בעד עצמו. כך מציגה את עצמה אמו של נפתלי בפתח סיר הסירים:

“שלום!

אני אמא של נפתלי.

אני רוצה לספר לכם על נפתלי

ועל הסיר החדש שלו.

זה נפתלי.

נפתלי הוא ילד קטן.”

ואילו הספר לא רוצה חיתול נפתח כך:

“שלום.

אני ערן

ואני כבר ילד די גדול

והולך לגן.”

בשנת 1974 נקודת המבט היא זו של המבוגר – במקרה זה האם – המשקיף על הילד הקטן. כעבור עשרים ואחת שנים מתרכז הטקסט בנקודת מבטו של הילד המגדיר את עצמו כילד די גדול, ההולך לגן.

8 טקסטים מסוג זה משמשים לא רק את המבוגר ההדיוט, אלא אף את איש המקצוע המשתמש בהם ככלי לטיפול. אין מעניינו של מאמר זה להצביע על שימושים מקצועיים שאותם ניתן לעשות בטקסט זה במסגרת טיפול מקצועי.

מלבד המציאות שהשתנתה, שבה ילדים בגיל שנתיים-שלוש כבר מבקרים בגן הילדים, לעומת הילדים של שנות השבעים שרק חלקם ביקרו בגן בגיל זה, אף נקודת המבט על האירועים משתנה. הילד לא רק מועמד במרכז הסיפור, אלא הוא אף המספר שלו, ועל כך מעיד גם שמו של הספר הנאמר בגוף ראשון – לא רוצה חיתול.

כדומה לסיר הסירים גם בלא רוצה חיתול תהליך הגמילה וכל הקשור בו מוצגים באופן ישיר: המילים "פיפי" ו"קקי" מופיעות לאורך הטקסט, וגם גופו העירום של הילד מוצג באיורים. לעומת זאת, במקומה של ההתמקדות במידע על איברי גופו של הילד ועל הסיר, בוחר לא רוצה חיתול לעבות את העלילה באופנים אחרים. הילד ערן מתאר לא רק את תהליך הגמילה עצמו, אלא מספר לנו על חברו יואב, על המשחקים שהם נוהגים לשחק יחד, על הגננת, על אמא ואבא ועל הוויית החיים בגן.

לא רוצה חיתול בנוי על בסיס המודל הספרותי שאותו הציב סיר הסירים, אך הוא אינו מחקה מודל זה בצורה לא מודעת, אלא נותן ביטוי לשינויים שהתחוללו בחברה הישראלית ובנורמות שלה במהלך עשרים השנים שחלפו מאז פרסומו של סיר הסירים. בספר זה ניכרת מגמה מרכזית האופיינית לחלק מן הספרים הרואים אור בשנים האחרונות, והיא שיתוף האב באחריות לחינוכו ולמילוי צרכיו של הילד, כמו גם שיתופם של אנשי החינוך וקבוצת בני-גילו של הילד. בספר זה האב והאם שותפים במידה שווה לאחריות על חינוך הילד והתמיכה בו, וזאת בניגוד לסיר הסירים שבו האם היא המלווה היחידה של הילד בתהליך הגמילה שהוא עובר. גם הגננת רוני נוטלת חלק פעיל בתהליך זה, ושלוש דמויות המבוגרים הללו משתפות פעולה ביניהן לכל אורכו של התהליך. השוויון בין המינים ושיתוף-הפעולה בין ההורים לבין המוסד החינוכי הם מסממני המציאות החדשה, המשתקפת במקרה זה בטקסט לילדים. ואולם ההתייחסות הראשונית והמרכזית של הדובר בטקסט של לא רוצה חיתול היא לחבריו ולבני-גילו, וזאת בניגוד לסיר הסירים, שבו דמות המבוגר היא התופסת מקום זה. יואב, חברו הטוב של ערן, הוא המשמש לו מודל להזדהות ולחקיקי:

"לפעמים אני מסתכל

על יואב ורואה איך הוא עושה

פיפי וקקי.

יום אחד אמרתי לרוני הגננת,

'גם אני רוצה לעשות כסיר.'

היא הורידה לי את החיתול

ואני ישבתי על הסיר ושרתי לי שיר: [...]"

היוזמה להחלפת החיתול בסיר היא של הילד עצמו, והמבוגר המסייע רק נענה לרצונו. העובדה שערן מסתכל על יואב ורואה כיצד הוא עושה פיפי וקקי, ובכלל – תיאור השניים משחקים בשירותים, מפקיעה את עשיית הצרכים מרשות הפרט, וליתר דיוק – מרשות הילד והאם, כפי שהוצג הדבר בסיר הסירים. עשיית הצרכים איננה עוד בבחינת נושא שאין מדברים עליו בפומבי או פעולה שיש לעשותה

לבד ובהיתבא. בהקשר זה בולטת גם צורת ההתייחסות ה"טבעית" של המבוגרים המוצגים בטקסט לפיפי ולקקי ולאיברים הרלוונטיים לעשיית הצרכים: הגננת וההורים אינם רואים בעשיית הצרכים בחיתול מטרד, אף לא בעיה. הם מלווים את הילד בתהליך טבעי שהוא אמור לעבור עם הזמן. וכך מתאר ערן את הרגשתו בלא רוצה חתול:

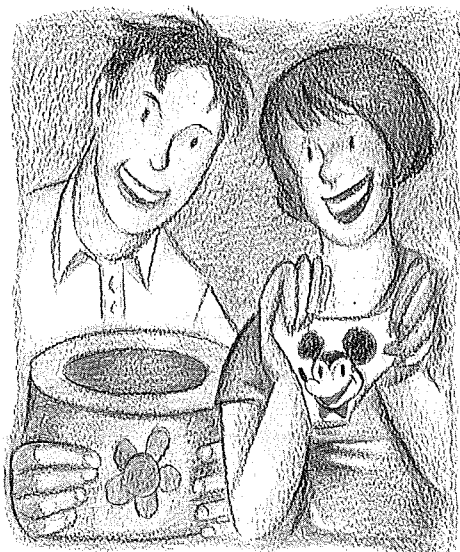
"פתאום הרגשתי משהו
חם ורטב ונעים ברגלים
וראיתי שיצא לי פיפי במכנסים.
בכיתי ובכיתי ובכיתי..."

וכן:

"בצהרים שחקתי בחצר
וזה שוב קרה לי.
הפעם יצא לי קקי והיה לי דביק,
אז בכיתי ובכיתי ובכיתי..."

התיאורים: חם, רטוב, נעים ודביק, אינם נושאים קונוטציות שליליות או התייחסות שלילית מצד החברה. ערן בוכה מכיוון שהוא הציב לעצמו יעד שלא הצליח לעמוד בו, ולא מכיוון שעשיית הצרכים בחיתולים דוחה, מטרידה, מבישה או מגונה. ההורים והגננת שמחים כשהוא מצליח במשימה שהוא הציב לעצמו, אך בשום מקום בטקסט אינם מגנים את עשיית הצרכים בחיתולים, ואינם מזרזים את התהליך. הן בסיר הסירים והן בלא רוצה חיתול מתואר תהליך הגמילה כתהליך טבעי שהמבוגר עשוי להשתתף בו כמסייע, אך בשום פנים ואופן לא כבעיה או כצרה שהחברה דוחקת בילד להתגבר עליה. כמו בסיר הסירים, גם טקסט זה נוטל על עצמו את התפקיד לשמש כמנחה לקורא המבוגר בתהליך הליווי והתמיכה בילד הנגמל. הספר מציג את הילד כיוזם את התהליך וכקובע את שלבי התקדמותו. בהתאם לכך מצויד המבוגר הקורא את לא רוצה חיתול בעצות:

"בבית אמרתי לאמא:
'אני רוצה לעשות פיפי וקקי
בסיר כמו יואב'.
אמא ואבא שמחו מאד.
הם הביאו לי סיר
וגם תחתונים חדשים
עם ציור של מיקי מאוס."

מתוך: לא רוצה חיתול. רנדה [רן כהן]
אהרונוב], איורים: ליאורה גרוסמן. שבא,
ספרית מעריב 1996.

על-פי הספר, התגובה המומלצת לגננת ולהורים היא שמחה לנוכח היוזמה שנוקט הילד, ובנוסף – הבאת סיר וגם תחתונים העשויים להוות תמריץ לילד במאמציו. כשערך נכשל במאמציו, מתוארת תגובת הגננת: חיבוק והרגעה, והחלפת המכנסים – בסדר זה. לאחר כישלון נוסף מציעה הגננת לשוב ולשים לו חיתול, ואולם, לנוכח נחישותו של ערן, היא מלבישה לו את התחתונים מעל החיתול. כך הוא מרגיש גדול, וגם אינו דואג שייצא לו במכנסים. פעולה זו מוגדרת בטקסט כ"רעיון מצוי". רק כשהילד מרגיש בשל לניסיון נוסף, נענה אביו ומלביש לו תחתונים בלבד. והרי לנו כאן רשימה של עצות לאם, לאב, לגננת ולגנן – עצות העשויות לסייע להם בתמיכה הנפשית והמעשית שהילד נזקק לה בתהליך המעבר מן החיתול לסיר.

בסופו של לא רוצה חיתול מופיעות הנחיות להמשך ומעט מידע:

"בגן יואב הראה לי איך
עושים פיפי בסיר
בלי להשפריץ לצדדים.
הוא גם ספר לי שבנות
תמיד יושבות כשהן עושות פיפי!
ישבנו יחד בשרותים.
אני עשיתי בסיר

והוא באסלה,
והיה לנו כיף.
ככה זה ביום...
בלילה אני ישן,
וחולם חלומות
ואני לא מרגיש מתי יוצא לי פיפי.
אז לפני שאני שוכב
לישן אמא שמה לי חתול.
ואני שם חתול לארנבון שלי.
ושנינו נרדמים מצוין.
לילה טוב לכלם."

גם כאן מוקף הילד בחברו, באמו, בארנבון שלו – כולם משתתפים בתהליך שעובר ערן. הגמילה אינה מוצגת כבעיה שיש לה פתרון, אלא כתהליך טבעי שיש לו המשך במעבר מן הסיר לאסלה ומן הגמילה ביום לגמילה בלילה, כל דבר בעתו – והסיום המלווה במילים "מצוין" ו"טוב" מבטל כל אפשרות אחרת להתייחס לתהליך. במידה רבה משמש טקסט זה כגלולת הרגעה להורים ומציע להם להתאזר בסבלנות ולתת לילד ולזמן לעשות את שלהם.

לא רוצה חיתול, שראה אור כעשרים שנה לאחר סיר הסירים, מאמץ את המודל שהוצב על-ידי אלונה פרנקל. תוך התייחסות מודעת לשינויים שחלו בחברה הישראלית ובגישות החדשות בפסיכולוגיה ההתפתחותית, הוא מציע למבוגרים "ללכת עם הילד" על-פי הקצב שלו ולהתערב כמה שפחות ורק כאשר הילד מצוי במצוקה.

באותם כלים ומאותן זוויות ראייה ניתן עתה לבחון את לציפי ברח הפיפי מאת ענת אומנסקי, שאף הוא ראה אור בשנת 1996. גם לטקסט זה ניתן להתייחס כאל טקסט פסיכולוגי-דידקטי, אך למעשה, ניתוח הטקסט מראה כי הוא מעמיד בבסיסו מודל אחר.

כבר כותרתו של הספר לציפי ברח הפיפי מעידה על הבדל מהותי בינו לבין שני הספרים האחרים – כותרת הספר מציבה את עשיית הצרכים כעניין של חוסר שליטה (הפיפי ברח) ומטילה את האחריות לחוסר השליטה על הילדה הנגמלת – הלא היא ציפי. זוהי תחילתו של הסיפור:

"מעשה בילדה ושמה ציפי,
שאתמול – הופס... ברח לה הפיפי.
מה גדול צערה,
ומרב הבלבול,
בקשה ציפי מאמא

ללבש שוב טיטול.
ומה אמרה אמא של ציפי?
הטיטול, ילדתי, נועד לקטנים
ואת כבר גדולה,
לך יש תחתונים.
אל תבכי, חמדתי,
זה בכלל לא נורא,
עוד תגדלי ותחלף הצרה..."

הטקסט הזה חוזר על עצמו בשינויים קלים ארבע פעמים, כמספר ימי השבוע ש"הצרה" אינה חולפת בהם. ביום החמישי הפיפי בורח שוב, אבל הפעם מתואר הדבר ביתר קיצור, ואילו ביום השישי:

"ציפי הרגישה שהיא צריכה פיפי,
היא רצה לשרותים,
התישבה על האסלה,
עשתה פיפי
והורידה את המים."

למרות שהטקסט נועד כביכול לתאר תהליך של גמילה מטיטול, לא מתואר בטקסט כל תהליך: לא מתואר המצב שלפני ההחלטה להיגמל, לא ניתנת כל הנמקה לתחילת התהליך, לא מוצג האופן שבעזרתו חשבה האם לעזור לבתה להיגמל מן הטיטולים, לא מתוארת כל התקדמות שעוברת הילדה ולא מוצגים שלבים שונים של תהליך הגמילה. הטקסט מציג לפנינו ילדה החפצה שוב ושוב לעשות את צרכיה בטיטול, ואם שמתעקשת שוב ושוב למנוע זאת ממנה. ואז, באורח פלאי נפתרת הבעיה, והילדה, שיום קודם עוד חיפשה את הסיר ולא "הספיקה", רצה לבדה לשירותים, מתיישבת על האסלה, עושה פיפי, ואף מורידה את המים.

טקסט זה לא רק שאינו מציג את הגמילה מחיתולים כתהליך, אלא שהוא גם אינו מציב מודל הזדהות עבור הילד או הילדה הנגמלים. לאורך הטקסט לא מסבירים לילד את ההיגיון שבעשיית הצרכים בסיר או באסלה, מה עליו לעשות כשהוא מרגיש שהפיפי "בורח", או אילו פתרונות יכולים לסייע לו בתהליך. באותו האופן, גם עבור המבוגר לא מציע הטקסט כל מודל באמצעותו יוכל ללמוד לעבור יחד עם ילדו את תהליך הגמילה. הטקסט אינו נותן מענה לשאלות כמו: מתי להתחיל את התהליך? מי צריך ליוזם אותו? כיצד להתקדם בשלבי השונים? או כיצד להתמודד עם כישלון?

למעשה, הטקסט נוקט לכל אורכו שיטה חינוכית שכיום נחשבת למיושנת למדי, אם לא למסוכנת ממש: הטקסט מעמיד יחסים היררכיים חד-משמעיים בין הילדה לבין אמה ומנסה להעביר את המסר שלו באמצעות הטפה גלויה ואיומים עקיפים.

הטקסט מציג לפנינו אם סמכותית שקובעת את כל השלבים של התהליך בלי כל התחשבות בצרכיה של בתה: היא קובעת כי הילדה בשלה לעבור את התהליך (למרות שמן הטקסט ברור לחלוטין שהילדה אינה בשלה לכך), היא מונעת מבתה את התנחומים שהיא יכולה למצוא בטיטול, ולמעט כמה מילים דידקטיות וחיבוקים היא אינה מציעה לה כל תחליף מנחם אחר. האם היא זאת שקובעת בעבור הילדה את הקריטריונים לתחושת הבגרות (מי שעושה בטיטול – הוא קטן, ומי שעושה באסלה – הוא גדול). אולם גרוע מכך: לאורך הטקסט כולו האם מאשימה את בתה בכישלון (במשימה שהיא עצמה הציבה לה), גורמת להשפלתה של בתה (הנאלצת להתחנן ממש ללבוש טיטול), מעמידה אותה בסיטואציות הגורמות לה לפרוץ בבכי (כפי שמראים האיורים המתארים את בכיה של ציפי לנוכח מפלי הפיפי הנוזלים ממיתתה) ומזכירה לה שוב ושוב את חוסר יכולתה לשלוט בגופה.

מול האם מעמיד הטקסט ילדה קטנה, מבולבלת ומושפלת. הילדה לא מבינה את הנדרש ממנה ואינה מצליחה למלא את ציפיותיה של אמה, שחושבת כי רצונה של ציפי לחזור לטיטול נובע מבלבול, שכחה או "איחור".

ההטפה הגלויה של האם, שבאמצעותה היא מנסה לחנך את בתה, נושאת מסר מבולבל למדי: מצד אחד טוענת האם כי הפיפי הוא בעיה וצרה (חמש פעמים לאורך הטקסט), ומצד שני היא חוזרת ואומרת "זה בכלל לא נורא". הניסיון לטעון שמדובר בתהליך "טבעי" עומד בסתירה לסוף הסיפור המציג מסיבה עם בלונים ואורחים (אבא, סבא, סבתא), שבה חוגגים את סיומו המוצלח של התהליך. אם מדובר במשהו "טבעי", בשלב התפתחותי נורמלי, למה יש לחגוג את המאורע?

לציפי ברח הפיפי איננו טקסט פסיכולוגי-דידקטי מן הסוג שראינו בסיר הסירים ובלא רוצה חיתול. טקסט זה לא מקבל את המאפיינים העיקריים של ספרות זו: הוא אינו מנסה לבסס עצמו על הנחות פסיכולוגיות כמו מתן לגיטימציה לתחושותיו של הילד, יצירת שוויון בין הילד למבוגר ושיתוף-פעולה בין המבוגר לילד בתהליכים שעובר הילד. מתוך המאפיינים של ספרות פסיכולוגית-דידקטית נוטל הטקסט רק את המאפיינים התמטיים – הצבת בעיה מתחום חוויותיו הרגשיות או ההתפתחותיות של הילד, והצגת סדר האירועים עד לפתרון. תפישת הילד העומדת בבסיס הספר מזכירה את התפישה שהיתה מקובלת עד אמצע המאה העשרים, לפני חדירת הפסיכולוגיה לחיי היומיום שלנו והרבה לפני שהשפיעה על ספרות הילדים. למעשה לפנינו טקסט דידקטי מן הסוג הפשטני ביותר שבו המבוגר הגדול והסמכותי מנסה, באמצעות הטפה ואיומים, לחנך את הילד לקבל את הנורמות של עולם המבוגרים.

מקומם של הטקסטים הדידקטיים במקומו מונח. כמה מהם, כמו "ההושע הפרוע" ("יפתח המלוכלך") של הופמן או "הסבון בכה מאוד" של מרים ילן-שטקליס, אם להזכיר שתי יצירות שעוסקות בנושא הקרוב לענייננו, הפכו כבר מזמן לקלאסיקה בספרות הילדים. אין ספק כי גם טקסט דידקטי שאין בו כל יומרה פסיכולוגית יכול להיות טקסט ספרותי טוב, אולם קשה לומר שזהו המקרה שלפנינו. בכל אופן, הסכנה העיקרית בטקסט מן הסוג של לציפי ברח הפיפי הוא דווקא בכך שהוא נוטל מאפיינים מן הספרות הפסיכולוגית-דידקטית ובכך יכול להטעות את הקורא התמים.

טקסט נוסף שעוסק בנושא הגמילה מחיתולים איננו טקסט שנכתב במפורו בעברית, אך הוא מהווה

דוגמה מאלפת לדרך טיפול מעניינת ומקורית בנושא הגמילה מחיתול. הכוונה היא לנסיכה על הסיר, ספרו של טוני רוס, שגם אייר את הספר. הספר ראה אור לראשונה בשנת 1986 באנגליה, ובארץ הופיע בתרגומו של תור שרב בשנת 1989.

כבר שמו של הספר מעיד על ייחודו: הנסיכה על הסיר – על משקל "הנסיך על הסוס". שם זה יוצר צירוף של ניגודים: אם אכן מדובר בנסיכה, כיאה למעשייה, מה עושה כאן הסיר, הלקוח מעולם הריאליה של הילד בימינו? האיור המעטר את כריכת הספר מחזק גם הוא את הסתירה הנוצרת כבר בשמו של הספר: בין הילדה המצוירת על הכריכה לבין דימויה של הנסיכה מן המעשיות אין ולא כלום – מלבד כתר ענק ונטולי-הוד על ראשה. ואכן, השילוב הבלתי-ניתן להפרדה בין המלל לאיור המלווה אותו – כמו בכל Picture Book מוצלח – מחזק לאורכו של הספר את הניגוד המודגש בין הציפיות המתעוררות אצל הקורא נוכח השימוש בדמויות הלקוחות כביכול מעולם המעשייה, לבין הנושא, העלילה והאיורים.

בהבדל מן הטקסטים הקודמים, יכול טקסט זה לשמש לא רק ככלי פסיכולוגי-טיפולי, אלא גם לשעשע את הקוראים – צעירים ומבוגרים כאחד. אולם אם נבחן את התהליך המתואר בטקסט, נגלה כי על אף הגישה המשעשעת מתואר כאן מודל של גמילה, שיש לו קשר הדוק לתפישות הפסיכולוגיות בנות זמננו. וכך: הרצון להיגמל מן החיתול נובע מן הנסיכה עצמה – "לעשות בחיתול זה פיקס!" כך קובעת הנסיכה, וכך גם נפתח הסיפור. השימוש בקביעה "פיקס" עלול היה להרתיע בנחרצות, אלמלא יצר ניגוד משעשע לדמות "הנסיכה הקטנה" ההוגה אותה. התבטאות בלתי-מלכותית זו, הלקוחה מחיי

מתוך: הנסיכה על הסיר. טוני רוס, תרגום: תור שרב. מסדה 1989 [1986].

היומיום של ילדים טיפוסיים בימינו מלווה באיור המרכז אף הוא את הקביעה: החיתול נפרם וסיכת הביטחון המחזקת אותו נפתחה, ולכן אין פלא שהנסיכה הקטנה מבקשת לה פתרון אחר. בעקבות יוזמתה זו של הנסיכה, נענית האם לרצון ולצורך שהיא מביעה, ואומרת: "הסיר זה המקום". בניגוד לתואר "המלכה", מצוירת באותו עמוד אשה שמטפחת לראשה וסינר למותניה, וכמו אצל הנסיכה הקטנה – פרט לכתר היא נראית כעקרת בית טיפוסית בימינו.

כאמור הספר מתאר תהליך גמילה על-פי המודל הפסיכולוגי-דידקטי, כך שגם סופו של הספר מותאם למודל זה: לאחר שהנסיכה לומדת לאהוב את הסיר כשעשוע, לפעמים מצליחה לעשות בו את צרכיה ולפעמים נכשלת, היא זקוקה לו דווקא כשהיא משחקת על גג הארמון, והוא מוגש לה – "קצת מאוחר מדי". הטקסט מקבל בחיך גם את הכישלון ורומז כי הפתרון לבעיה הוא בקבלת כל שלבי התהליך כמו שהם.

אין ספק כי רוב-רובן של הרמיוזות ההומוריסטיות מופנות אל הקורא המבוגר, ולא דווקא אל הקורא בן השנתיים-שלוש העובר את תהליך הגמילה. הגישה המשועשעת לנושא באה לידי ביטוי לאורך כל הטקסט, ובעיקר בשילוב האיוורים במלל, כמו באיור שבו נראית הנסיכה יושבת על הסיר בגבה אל הצופה-הקורא, לראשה כתר ענק ועל אחוריו של הסיר תווית גדולה של: ל – כשלט המוצמד לאחוריה של מכונית בשעה שנוהג בה מי שלומד נהיגה. והרי לפנינו צירוף בלתי-אפשרי בין נסיכה מן המעשיות לבין לימוד נהיגה במכונית – מוטיב אופייני לתקופה המודרנית, ויחד עם זה יש כאן רמז לתהליך ממושך של לימוד, תהליך רצוף הצלחות וכישלונות. יש בספר גם פרודיה על המבוגרים המעניקים "חיוקים חיוביים" למאמצים שמשקיע הילד בתהליך הגמילה, על-פי הדגם הטיפולי המומלץ, והסיטואציה הזאת מוקצנת עד כדי גיחוך בהצבתם של נכבדי הממלכה הצופים בנסיכה הקטנה היושבת על הסיר וקובעים כי היא "חכמה מאוד". כל אלה אינם אלא דוגמאות אחדות לגישה הייחודית שנוקט טקסט זה ביחס לנושא שיתר הטקסטים נוטים לטפל בו ביותר מקורטוב של רצינות.

ולסיום, ברצוננו להתייחס אל טקסט נוסף שעוסק בנושא "עשיית הצרכים", אך מזווית שונה לגמרי. הכוונה היא לספרו של ורנר הולצוואט על חלד קטן שרצה לדעת מי עשה לו על הראש. הספר שנכתב במקורו בגרמנית יצא לאור בארץ ב-1996. על טעם וריח אין מתווכחים – אך לדעתנו ספר זה הוא מן הספרים המשעשעים והרעננים ביותר שראו כאן אור בשנתיים האחרונות.

וזהו סיפור העלילה: "כשהחלד הקטן הוציא יום אחד את ראשו מעל האדמה כדי לראות אם השמש כבר הופיעה, זה קרה: (זה היה עגלגל וחום, זה נראה קצת כמו נקניקיה – ומה שהכי גרוע: זה נפל לו ישר על הראש.)" האיוורים המשעשעים של וולף ארלברוך, המלווים את הטקסט, ממחישים את שאירע: מישו עשה לחולד המסכן ישר על הראש. וכך, החולד הנרגז יוצא לברר מי האחראי למעשה. בכל אחד מכפלי העמודים שבספר פוגש החולד חיה אחרת (יונה, סוס, ארנב, תיש, פרה), שאליה הוא מפנה את השאלה: "את/אתה עשית לי על הראש?" כל החיות שאותן פוגש החולד מתכחשות לכך שמה שיש לחולד על הראש הוא "מעשה ידיהן", וכהוכחה הן מראות לו איך נראה "מה שהן עושות". הטקסט מתאר את הצורה, את הגודל ואת הקול שמשמיעות הפרשותיהן של החיות השונות, והאיוורים ממחישים זאת ויוזאלי. לבסוף פוגש החולד את הזבובים, שהם כידוע מומחים לעניין, והם מובילים

אותו לבולבוס הכלב, שהוא הוא האחראי למה שיש לחולד על הראש. ואז: "כחץ מקשת טפס החלד הקטן על המלונה של בולבוס... (רפלינג, נחתה נקניקיות שחורה ופצפונת על ראשו של הכלב). שמח וטוב-לב, שב החולד הקטן ונעלם באדמה." וכך, מבלי להזכיר ולו פעם אחת את המילים קקי או צואה, לפנינו ספר שלם שמוקדש לנושא זה.

הספר בפירוש אינו שייך למודל של טקסטים דידקטיים. הוא בנוי על-פי המודל של הטקסט המידעי לגיל הרך ביותר, המיועד להפגיש את הילד עם חיה מסוימת ועם התכונות המאפיינות אותה – איזה קול היא משמיעה, היכן היא מתגוררת, איזה מאכל היא מפיקה ואיך נקראים ילדיה-גוריה. דווקא בגלל היותו מבוסס על מודל ספרותי מוכר ונפוץ כל-כך בולטת סטייתו הגדולה של הטקסט מהמקובל, שכן צורה, גודל, מרקם וריח הפרשותיהן של בעלי-חיים אינו מצוי ברפרטואר הקלאסי של חומר הלימוד לילדים. הטקסט של החלד הקטן מעלה את השאלה – "ולמה לא בעצם?"

היחס ההומוריסטי של הטקסט אל נושא "הצרכים", ולא דווקא מן הזווית הדידקטית, מצליח להשיג כמה מטרות: ראשית, הוא מעמיד את נושא עשיית הצרכים בפרספקטיבה הטבעית שלו – כל חיה עושה קקי – וזה טבעי ואין סיבה להתבייש בזה או להתעלם מכך; שנית, הוא מספק הזדמנות לילד (וגם למבוגר) לעסוק באופן לגיטימי (ובאריכות) בנושא "אסור" מבחינה חברתית. בכך הספר אף יכול לענות על צרכיו הפסיכולוגיים של הילד המתעוררים בשלב האנלי של חייו.

הספר אינו ספר דידקטי, ויש שיטענו גם להיפך – כי הוא אינו חינוכי בעליל. אך אולי דווקא מכך יכולה לנבוע האפקטיביות הגדולה של המסר שלו: פיו וקקי זה דבר טבעי ולכן אין פסול בלהתעסק בכך. ככזה בהחלט יכול הספר לשמש כשלב ראשון בתהליך הגמילה מחיתולים עבור הילד הקטן, וכספרות ילדים טובה והומוריסטית עבור ילדים גדולים יותר – מגיל שלוש עד תשעים. כן ירבו.

ביבליוגרפיה

ספרות ראשונית

- אומנסקי, ענת 1996. לציפי ברח הפיפי. איורים: דורית אריאלי. תל אביב: ליתם.
הולצוואר, ורנר 1996 [1989]. על חלד קטן שרצה לדעת מי עשה לו על הראש. איורים: וולף ארלברוך. ירושלים: כתר.
פרנקל, אלונה 1974. סיר הסירים. רמת גן: מסדה.
רנדה [כהן-אהרונוב, רן] 1996. לא רוצה חיתול. איורים: ליאורה גרוסמן. תל אביב: שבא, ספרית מעריב.
רוס, טוני 1989 [1986]. הנסיכה על הסיר. תרגום: תור שרבי. תל אביב: מסדה.

ספרות משנית

- אופק, עטרה 1996. "ובכל זאת, סיר הסירים". הארץ, מוסף ספרים, 15.5.1996.

ברוך, מירי 1991. ילד אז ילד עכשיו: עיון משווה בספרות ילדים. תל אביב: ספרית פועלים.
ילוב, שרית 1984. "ראי מבריק". דבר השבוע, גיליון מס. 9, 2.3.1984, כ"ח באדר א' תשמ"ד, עמ'
12-10.
שביט, זהר 1996. מעשה ילדות: מבוא לפואטיקה של ספרות ילדים. תל אביב: עם עובד,
האוניברסיטה הפתוחה.